

Izrael fél évszázada

Izrael megalakulásának 50. évfordulójára (részlet*)

Izrael első 50 éve három fogalommal írható le: menedékhely, folyamatos fenyegetettség, hidegháborús ütközőpont. Különös szintézis. A következő 50 év vezéreszméje legyen: a világra nyitottság. Izrael legyen a világra nyitottság állama, a zsidóság világpolgári hagyományainak kiindulópontja és kiteljesítője. Ezeket a mondatokat írtam cédulámra az állami évfordulón tartandó történeti előadás vezérelveként.

A múlt tehát: menedékhely, fenyegetettség, hidegháborús ütközőpont. A lehetséges jövő: a jövő század világpolgári magatartásának egyik kiindulópontja. Vessünk egy pillantást Izrael létrejöttének és első 50 évének világ-történelmi körülményeire.

A menedékhely

Az első fogalom: a menedékhely. Jelenlenti: Izrael a menekülés végpontja volt a világ különböző részein szétszórva élő zsidóság számára. Mindenekelőtt a közép- és kelet-európai zsidóság számára, akik a legtöbbet szenvedtek az elmúlt 150 év alatt. Ne feledjük azt a tényt: a századelőn a világ zsidóságának 80%-a Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia területén élt. Ha megnézzük az 1995. évi legutóbbi statisztikákat, kiderül, hogy a mintegy 15 millióra becsült zsidóságból 5,5 millió él az Egyesült Államokban, 4 millió Izraelben és már alig néhány százezen – Anglia, Franciaország mellett – ebben a térségben, mindenekelőtt Magyarországon. Nem feledhetjük: az első palesztinai betelepülések indítéka éppen a közép-kelet-európai térségben feltámadt újkori zsidóüldözési hullám volt (1879–1910). Azután jött a holokauszt (1932–45), majd a szovjet rendszerben a lappangó antiszemitizmus. „Nekünk is szükségünk van államra, ahol mindig leszállhat velünk a repülőgép, ha éppen veszély fenyeget ben-

nünket” – mondotta atyai barátom. Izrael állam létrejötté egy több ezer éves kultúrájú nép törekvése volt, hogy valahol békében, nyugalomban élhessen. Ez volt Izrael a térség zsidósága számára. Izrael léte a Menedékhely létét jelentette, azt, hogy van szükség esetén a menekülésnek végpontja, nyugvópontja. Izrael ennek a funkciónak jól eleget tett az elmúlt 50 esztendőben.

Fenyegetettségben

A második kategória: a fenyegetettség, amivel jellemezni tudom a zsidóság és Izrael elmúlt ötvenéves történelmét. Jelentése: folytonos háborúzás. Csak emlékeztetőül sorolom az évszámokat: 1948, 1956, 1967, 1973. Nem beszélve a szintén mindenki által ismert állandó gerillaharcokról, belső, majd hogyanem polgárháborús állapotokról. Gondoljanak csak arra, hogy Izrael állam függetlensége kikiáltásának másnapján öt szomszédos arab állam támadt rá a fiatal országra.

Hidegháborús ütköző

A harmadik, Izrael első ötven évének szintézisében meghatározó fogalom: a hidegháborús ütközőpont. Azt is mondhatnám, hogy Izrael a hidegháború első számú áldozata volt. Történelmünk vitatkoznak arról, hogy a világhatalmak közül mikor, melyik, mennyi figyelmet szentelt a közel-keleti békének vagy áldozott fel nagyhatalmi érdekeiből e célra. Vitatkozunk arról, hogy miért ellenezte a Szovjetunió Camp Davidet vagy az Egyesült Államok miért utasította el a szovjet

* Elhangzott 1998. május 13-án az Izrael állam fennállásának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián, bevezető előadás-ként.

** Vö. Shlomo Avinieri cikkével a História 1994/2. számában!

javaslatot, amelyik egy szovjet–amerikai békebíróasztalt kíván** létrehozni a térség vitás kérdéseiről.

Tény, hogy Izrael a két nagyhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok ütközőpontjába került. Felteszik a kérdést: Izrael vajon kinek köszönhet több szenvedést: közvetlen szomszédainak vagy a Szovjetunióknak? És felteszik a kérdést: vajon megtettek-e mindent a nyugati nagyhatalmak annak érdekében, hogy Izrael és a zsidóság biztonságban érezze magát? Szívesen idéztek a nemzetközi történeti irodalomban a Szovjetunió különböző zsidóellenes akciói, az 1930-as évektől egészen a Szovjetunió fennállásáig, 1991 decemberéig. Kevesebben idézik – és izraeli barátaink joggal emlegetik – az angol-szász országok vezetőinek a magatartását 1939 és 1945, vagy akár 1948–1956 között. Kritikusan emlegetik, hogyan korlátozta az angol politika a palesztinai bevándorlást, idézik Bevin híres kijelentéseit. Emlegetik az Egyesült Államok megszorító szankcióit, amelyekkel megakadályozták, hogy a zsidóság az üldözések elől nagyobb számban bevándoroljon az Egyesült Államokba a második világháború idején. Említik a „tessék-lás-sék” baráti megmozdulásokat az 1950-es években az Egyesült Államok részéről. Az Egyesült Államok támogatása akkor vált egyértelművé, 1967 után, amikor a Szovjetunió agresszív, Izrael ellenségeit támogató magatartása szintén egyértelművé vált. Várat magára még annak pontos megvilágítása, hogy mit szenvedett a zsidóság állama, Izrael a hidegháborús nagyhatalmi konfliktusok következtében.

„Menedékhely”, a menekülés végpontja, „fenyegetettség”, „hidegháborús ütközőpont”. Az állam első 50 évének történelmét szintetizáló e három sajátosság azután meghatározta az állam belső felépítését és az emberek gondolkodását, magatartását is. A kollektív fenyegetettség kollektív félelemmel jár együtt. A fenyegetettség támadást-várással és támadásra-készséggel párosul. (Ahogy szintén sokat vitatták és vitatják az állam berendezkedését, a félelem szülte „agresszivitást”). Mindez meghatározta a közgondolkodásban a múlthoz való viszonyt. Vajon mennyire engedi a következő ötven év, hogy a világ zsidósága és Izrael állam számára lehetségessé váljék egy új magatartásforma kialakítása?

A kelet-európai hagyományok

A mai izraeli társadalom jó ismerői állítják: mindaz, ami 1948 után a kultúrában – ezen belül a regényirodalomban, a színházban, a zenében stb. – történt, mindaz, amit ma izraeli kultúraként tartunk számon, megérthetetlen a közép-kelet-európai társadalmak kultúrája nélkül. Gondoljunk csak arra a mindenki által ismert tényre, hogy a cionizmus is e térségben keletkezett, s hogy arra milyen hatást gyakorolt arra a cseh, a lengyel, a magyar nemzeti mozgalom. Gondoljunk csak a zsidó hagyomány szerkezetére, arra, hogy a zsidó identításban mennyire fontos szerepet játszik a nyelv, általában a „múlt” és ez mennyire rokonítható a magyar, a cseh, a lengyel, sőt akár részben a német–osztrák nyelvközpontú nemzetkoncepciókkal. A kötődések a mindennapokban sokkal erősebbek, mint ahogy azt a holokauszt utáni politikai vagy történelmi irodalom ma kimutatja. Elválaszthatatlan egymástól a térség történelmében a zsidóság és a helyi nem zsidó népek kultúrája, irodalma. Legalábbis 1914-ig, de én ezt az időszakot meghosszabbítom máig.

Engedjék meg, hogy saját részlet-kutatásaim néhány apró tényére is utaljak. Nem lett volna gyors polgári fejlődés e térségben 1870–1910 között, ha nincs jelen a világ diaszpórájában az erős pozíciókkal, gazdasági-vállalkozói hagyományokkal rendelkező zsidóság. Ha nincs egy olyan elem, amelynek évezredek alatt mindig sajátossága kellett, hogy legyen a 4–5 éves kortól, a nevelés első pillanataitól, az alkalmazkodóképesség, az újhoz való igazodás. Újabban előkerülő statisztikák mutatják: a közép-kelet-európai zsidóságnak nemcsak az antiszemita vagy a romantikus antikapitalizmus által oly sokat emlegetett nagytőkében, kereskedelemben és pénzforgalomban voltak erős pozíciói, de ott találjuk őket a kisemberek szintjén is. Ott vannak minden vállalkozó szellemet kívánó, ún. divatos ipari mesterségben, a divatcipészettől kezdve az üvegáruságig éppen úgy, mint ahogyan a mezőgazdaságban a kistermény-kereskedő, amúgy a szolgáltató szférában. Szociálisan, társadalomtörténetileg újra kell értékelni a közép-európai népek hagyományanyagát, kultúráját, amelyet a nemzetállami fejlődés 1918 után visszamenőleg olyannyira nemzeti színekkel festett elénk. Sokkal több

abban az interetnikus, közösen kigyúrt elem, mint ahogy ezt a nemzeti kultúrák tankönyvei mutatják. Kölcsönösség, az évezrede alakuló szokásrendszerek cseréje, egymásba ötvöződése jellemző e térség újkori történelmére. E kölcsönviszony a mindennapok gazdasági-termelési-érintkezési kultúrájában éppúgy tetten érhető, mint a mások által alaposan kutatott ún. magas kultúrában. Erre alapozom az állítást: a közép-kelet-európai népek e kohójában a zsidóság legalább annyi ún. szláv, németes, magyaros szokás-együttest szívott magába, mint amennyi zsidó szokás-együttest szívott fel az itt élő más nemzeti kultúrák.

Aki tanulmányozza ezt a szimbiozist, az megérti, miért beszélek én, mint kutató, a kirekesztésről úgy, mint nemzetcsontító akcióról. A magyar kultúra, a kelet-európai nemzeti kultúrák történelméről beszélve is. Ezt a kölcsönösséget, az egymáshoz igazodás folyamatát igyekeztek megtörni a térség kirekesztési hullámai, melyek közül a legdurvább a holokauszt volt. A kirekesztések történelmének első hulláma az 1880-as években söpört végig Kelet-Közép-Európán, Németországon, egészen Oroszországig. Ismeretes, hogy a századvégen Magyarországra bevándorló zsidóság egy jelentős része a szláv területek antiszemita akciói elől menekült ide. A második kirekesztési hullám az 1930–40-es évekre tehető: akkor a németlakta vidékek irányából támadta meg a térség zsidóságát.

Befogadás, kirekesztés

Befogadás, együttélés, kirekesztés hármassága már együtt élt az elmúlt száz esztendő közép-kelet-európai hagyományában. A magyarországi hagyományokban is. Természetesen a történész nem hunyhatja be szeméit a mai jelenségek előtt. Hiszen a történelem végtelen, mindennap folytatódik és újrakezdődik. Nem titkolhatja, úgy látja: az 1990 utáni demokráciákban fennáll annak a veszélye, hogy a térségben fel-támad a kirekesztés. Eljő a harmadik hullám? Fennáll a veszély: a helyi középosztályokat ugyanaz a vakság szállja meg, mint amelyik megszállta őket a századfordulón, vagy az 1930–40-es években. Amikor lebecsülték a kirekesztés általános veszélyeit. Amelyik kiterjedt azután nemcsak a zsidóságra, de szét akarta rombolni azt a termelési-kulturális együttest, amelyben szer-

vesen fejlődnek ki a zsidóság, a németesség, a magyarság, a szlávosság különböző népei, a románok újkori közössége. Veszélylehetőségről beszélünk még csak. Az itt élő népeken, a középosztályon, a politikai, szellemi, gazdasági eliten múlik, hogy megtalálja-e a veszélyek forrásait, hogy kiküszöbölje a társadalmi feszültségek alapjait.

Szovjetunió és Izrael

Ha Kelet-Európa és Izrael viszonyáról beszélünk 1948–98 között, akkor külön-külön kitékintést kell tennünk Szovjetunió és Izrael viszonyára. A Szovjetunió fennállásának egész történelmét végigkíséri az Izrael-ellenesség. Jellemző adat, hogy a Szovjetunió Izraellel kapcsolatos ismeretes megállapodását 1991. december 23-án írta alá, a Szovjetunió megszűnte előtt egy nappal. Mivel magyarázható ez? Kísérletet kell tenni a magyarázatra, mert a szovjet rendszer „külpolitikai fegyelme” miatt a Szovjetunió Izrael-politikája határozta meg a volt szocialista országok külpolitikáját is. Közöttük Magyarországot is. A magam részéről a Szovjetunió Izrael-ellenességének és az 1949 után feléledő „új kelet-európai antiszemitizmus”-nak négy okát tudom megnevezni.

Az egyik ok: politikai. Ez az 1928 utáni, Sztálin nevéhez köthető politikai rendszer lényegében rejlett. Azt az elvet, hogy a szocializmus egy államban is felépíthető, Sztálin – világpolitikai és hatalmi-technikai megfontolásokból – úgy értelmezte, hogy a Szovjetunióknak be kell zárkóznia. Ezt a bezárkózást végül is nem sikerült 1991-ig feloldani a reformereknek sem, és ennek technikai (termelési-katonai), társadalmi, kulturális következményei temették maguk alá a rendszer egészét. A bezárkózás egyik következménye volt, hogy politikai támadás indult minden olyan hagyomány, minden olyan csoport vagy egyén ellen, akik vagy amelyek a nemzetközi világpolgári magatartást hordozták és vallották. Termelésben, kereskedelemben ugyanúgy, mint társadalomban, kultúrában. A szovjet rendszer létrehozásában oly nagy szerepet kapott, az internacionalizmustól, a világforradalomtól emancipálódását remélő oroszországi zsidóság megnevezés nélkül is idegenként élhette csak meg ezt a politikát. Ez a bezárkózás párosult az orosz hagyomány kritikátlan kezelésével. A hagyományos nagy-

orosz nacionalizmus, annak idegenellenessége, magába szívta a zsidóellenes, antiszemita elemeket, így azok, annak részeként, beépültek a rendszer ideológiájába. (Ahogy, zárójelbe téve hadd jegyezzem meg: magába szívta a német-, sőt tatárellenes stb. elemeket is.) Segítette ezt a lappangó antiszemitizmust a marxizmus sajátos értelmezése is, amely a történelemben a vagyonosok és a vállalkozók állandó negatív szerepét hangsúlyozta, és a zsidó nagytőkében a legyőzni kívánt tőkéstársadalom egyik kelet-európai megjelenését mutatta be. A Szovjetunió sztalinizálása az 1930-as években együtt járt a zsidó kulturális hagyományok kizárásával a rendszerből. Ez óriási traumát okozott 1945 után a szocialista országokban élő, a holokausztot túlélő zsidóságnak. Ez volt egyik oka annak, hogy e csoport deformáltan élte meg zsidóságát. Meg kellett tagadnia saját kultúráját, termelési-gondolkodási hagyományát. A kelet-európai etnikai-vallási kultúrák, szokásrendek megindult szimbiózisát, amelynek a térség századfordulós fellendülését köszönhetette, a szovjet rendszer gátolta. Nem tudta feldolgozni a térség soketnikumú és sokvallású kulturális örökségét, szembekerült saját ideológiai alapjaival. És ezt követte kultúrpolitikai céljaiban is.

A másik oka a Szovjetunió Izrael-ellenességének Szovjetunió *érdekszférapolitikája*. Az 1947–1991 közötti Szovjetunió-történelem leglényegesebb mozzanata nagyhatalmi verseny az Egyesült Államokkal. A hidegháború. A zsidóság a Szovjetunió iránti, a haláltáborok felszabadítója iránti őszinte szimpátiával viseltetett. A hidegháború ezt megzavarta, ellenséges érzelmeket keltett. Az érdekszféra-háború eszkalálódott az 1960-as években. Kiterjedt az egész észak-afrikai, majd közel-keleti térségre. Ismeretes, hogy ezen érdekszféra-háborúnak különböző szakaszokban különböző mozgókat voltak. A legerősebb mozgó a Szovjetunió politikája az ún. harmadik világgal szemben. A világszocializmus győzelmének érdekében fel akarta sorakoztatni a nemzeti, állami függetlenségüket elnyert népeket az Egyesült Államok és úgymond a világimperializmus elleni harcra. Így talált szövetségeseket részben Keleten, részben Afrikában és a Közel-Keleten. Ebben az antiimperialista akciósorozatban az egyik érdekszféra-ütközőpont éppen Észak-Afrika

és a Közel-Kelet, ahol a helyi konfliktusokban a Szovjetunió sajátos szövetséget kötött az Izrael állam ellen összeesküvő arab államokkal. Izrael viszont a másik oldalra, az USA oldalára kényszerült. Ez az érdekszféra-háború, a hidegháború tehát Izraelből ütközőállamot teremtett. Ez 1948-tól, de különösen 1967–91 között meghatározta a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok Izrael-ellenességét. Jellemző, hogy a magyar reformpolitika egyik radikális külpolitikai lépésének számított az, amikor 1990 tavaszán segítette a fenyegetett zsidók menekülését.

A harmadik mozgó a Szovjetunió Izrael-ellenes politikájában a Szovjetunió iszlamosodási folyamata volt. Az Izrael-ellenes arab államok és az iszlám fundamentalizmus külpolitikai támogatásának szükségessége az 1970-es években fogalmazódott meg a szovjet vezető réteg napi gondolkodásában. A gondolatmenet: a Szovjetunióknak arra kell felkészülnie, hogy 2000-re az állam területén élő lakosságának mintegy 65%-a várhatóan iszlám vallású területen él. A „*Szovjetunió iszlamosítása*” – ahogy ezt az akkori politikus középhéreg egymás között nevezte – szükségessé teszi, hogy a Szovjetunió aktív és jó szándékú politikát folytasson az iszlám államok irányában. Ezért tehát, vonták le a következtetést, a Szovjetunióknak külpolitikailag is támogatni kell a Szovjetunió határain kívül lévő iszlám mozgalmakat. A következő lépés végpontja: ezeknek úgymond „természetes ellenségével”, Izraellel, soha nem szabad jó viszonyban lenni.

A negyedik tényező a Szovjetunió Izrael-ellenességében – megítélésem szerint – póré gazdasági, gazdaságpolitikai megfontolás volt: az energiacrisisban az *olajfegyver* bevetése és hatékonyságának misztifikálása az 1970-es években. Ismeretes, hogy a Szovjetunió az olajfegyvert kimondottan politikai eszköznek tekintette a „világimperializmus ellen”. Ezért is támogatta szinte minden legális és illegális eszközzel azokat az arab országokat, amelyek kaphatók voltak e politikára. A Szovjetunió most már nemcsak politikai, de gazdasági szövetségest is látott az Izrael-ellenes arab államokban.

Ez a négy tényező magyarázza megítélésem szerint, részben a Szovjetunió külpolitikáját, részben azt, hogy még a terroristák támogatásától, sőt, egy

aktív Izrael-ellenes külpolitikától sem riadtak vissza a szocialista országok. Tette ezt egy olyan államrendszer, amely születésének pillanatában a világ népei szabad hazájának hirdette magát. S amelyik ennek következtében nem volt képes feldolgozni a saját területén, a Szovjetunióban lévő számtalan etnikum, számtalan vallás jelenlétét sem. Nem volt képes az államideológia internacionalizmusát összeegyeztetni a világpolgársággal, nem volt képes, ha úgy tetszik saját érdekében sem, a megfelelő reformokat belülről meghozni. És mindez nemcsak egy aktív Izrael-ellenes külpolitikát erősített, nemcsak ellehetetlenítette a kelet-európai térségben a zsidó és nem zsidó hagyományok összeépülését, de egyben egy ún. új, „marxista-leninista antiszemitizmus”-t is létrehívott.

Nyitottság, befogadókészség

Itt tartunk most, ezzel az örökséggel kell szembenéznünk. A „rendszerátalakítás a fejekben” program számunkra egy generáció programja. Lassabban, nehezebben megy végbe, mint a politikai rendszer, vagy akár a tulajdonviszonyok megváltoztatása. Szorgos és rendszerbe foglalt, tudatosan szerkesztett napi munkával kell helyreállítanunk a kelet-európai multikulturális örökség ápolásának kulturális (oktatási-tudományos) intézményeit. A helyi nemzeti-vallási-kulturális alapoknak megkülönböztetett figyelemmel kell a polgárok különböző csoportjainak önfenntartó mozgalmait támogatni. Közöttük bátorítani a kelet-európai zsidóság újbóli magára találását. Segíteni önálló iskolarendszerének újjáéledését, támogatni a szépen megindult hazai judaisztikai kutatásokat, segíteni, hogy Izrael lakossága és tudósai mind nagyobb számban építsék újjá új hazájuk és őseik földje közötti személyi és intézményes kapcsolatokat. Izrael állam első ötven évében a zsidó hagyományok intézményes letéteményese volt. Most még tágabbra kell tárnunk a kultúrpolitika kapuit Kelet-Európa irányába. És itt Kelet-Európában fel kell számolni mind a kizárásos hagyományrendszert, mind a szovjet politikai rendszer keltette identitászavarokat. Nem csak a zsidóság érdeke ez, de Kelet-Európa minden népének érdeke: hogy mi magyarok is a ránk alapjában jellemző befogadó hagyományokat folytassuk.

GLATZ FERENC